

סוגיות מדעיות בהכנת מילון שימושי

חברים ואורחים, בני המשפחה של שושנה בהט, שאני שותף כל כך באבלכם: לקראת צאתו של "מילון ההווה" לאור אציג לפניכם מקצת מן השיקולים המדעיים שהנחו אותנו בעריכתו.

בהקדמה נאמר: "מילון ההווה הוא מילון שימושי לעברית של ימינו". עוד נאמר: "בכל הבחינות הלשוניות - הכתיב, הצורה, המשמעות, השימוש - הונהגו בקפדנות הפסיקות של האקדמיה ללשון העברית". ועל עקרון העריכה נאמר: "הפועל מיוצג בצורת ההווה".

בארבעה ייחודים נתייחד אפוא המילון, והם הקובעים את אופיו:

א. הוא מילון שימושי. פירושו של דבר, שהוא מתכוון לתת תשובות לקורא המתמודד עם טקסט כתוב שאינו נהיר לו, בדרך קצרה, בלי התלבטויות רבות בזמן החיפוש ובלי מידע עודף, כדי שטורח החיפוש לא ישכיח ממנו את ההקשר, ויוכל לחזור לקריאתו ולרוץ בה.

ברור היה לנו שהמילון - בעצם שום מילון - לא יוכל לספק לקורא את מלוא המידע הדרוש כדי לעמוד על כל הבחינות הסמנטיות של המילה שהוא מחפש, מפני שיש מסרים המרומזים בין השיטין. הכותב מסתמך על רקע תרבותי מסוים, והוא משחק, מדעת ושלא מדעת, בתסמיכים, בגוני משמעות שהמילים טעונות "בכוח", ברמזים לבדיחה או לנוסח של פרסומת או של תפילה.

הנה, למשל, שני ביטויים: (1) המילה **במחילה** משמשת בספרותנו, כידוע, בהוראה שההדיוטות מביעים בלשון תעקיף צולע: "תסלחו לי על הביטוי". (2) כל יהודי יודע, שהביטוי **אשר יצר** מרמז לברכה מסוימת מאוד. אקרא לפניכם שני משפטים מתוך פסקה של "הלכה ואגדה", שביאליק עושה בה חוכא ואתלולא מן הסופרים החדשים הבוחלים בנושאים עיוניים ונוהים אחרי הספרות הקרויה "יפה". וזה לשונו:

ומשרבו ביניהם המוניים ועמי הארץ, עוד ניכרת מצדם כעין השתדלות מכוונת להשריש בלב ההמון את ההכרה, שאין "ספרות" ואין "יצירה"

* הרצאה ביום העיון שנערך באקדמיה ללשון העברית לזכרה של שושנה בהט ז"ל ביום השלושים לפטירתה.

אלא זו היפה בלבד, וכל מה שמחוץ לה פסול. נער שוטה **אשר יצר**, **במחילה**, עשרים חרוזים או שתי נובלות, יצירתו יצירה, ו"מורה נבוכי הזמן", למשל - הספר האחד יליד המחשבה העליונה בזמן החדש - איננו בגדר יצירה כלל.

עכשיו צא והירמז מה דעתו של ביאליק על אותם נערים שוטים. ספק אם בני דורנו, החסרים גרסת ינקות, מסוגלים - איך אומרים היום? - "להבין את הרמז", שהרי אוזן ערלה חסינה בפני עוקץ יהודי. ואיזה מילון יוכל למנות חסרון זה? אלא זיל גמור. מילונים לא יועילו.

ב. הוא מילון ללשון ימינו. יש בו מבחר של כ-21,000 ערכים ראשיים, המייצגים את עיקרו של אוצר המילים הפעיל של העברית על סגנונותיה; חוץ ממיני לשונות מיעוטים, כגון המינוח המקצועי של רופא כשהוא מדבר עם עמיתו, לעומת הלשון שהוא מדבר בשיחה עם החולה, שאין עוררין על זכותה להיות מיוצגת במילון לעם; או מה שפרחחים משוחחים בינם לבין עצמם, כנגד מה שגלש מלשונם אל לשון הכלל. וכן מיני ייחודי סגנון של סופר זה או זה: הזז משתמש בביטוי **כטעות** בהוראה של קאטאָוועס ביידיש (אחרים אימצו את הגרסה **כתבות**, מתוך שסברו שזו הצורה העברית שביסוד קאטאָוועס);¹ לְיִזְקָר יש חיבה מיוחדת לחידושי בניין, ואפשר למצוא אצלו **פתוע** במקום **מופתע** או **נפתע**, ועוד כיוצא באלה מנייריזמים, שיותר משהם משקפים את הממצא משקפים הם את הגלום בתורת הצורות - כדרך הפיוט הקדום שלנו. סוג מיוחד של ביטויים שעמדו להכרעה הוא חידודי לשון; דיון מאלף על סוג זה של ביטויים יש במאמר חמוד ומשעשע - "מקומם של חידודי הלשון במילון" - שכתבה שושנה בהט ב"לשונו לעם"² לכבוד פורים התשנ"ג. ודאי תנחשו שאותו מאמר צמח מן העיסוק ב"מילון ההווה".

בעקרון המבחר נפסלו מילים קצרות חיים, או בעלות תוחלת חיים מפוקפקת. הרי דוגמאות מספר לקצב התחלופה של אוצר המילים וההוראות. ראשית - תחלופה שהזמן גרמה: במשך אותן חמש שנים של כתיבת ערכים נאלצנו לשנות את ההגדרה של **ברית המועצות**, להוסיף את הצירוף **חבר העמים**, ושוב לשנות אותו ל**חבר המדינות**. המושג **מסורב עלייה** קשור לאפיזודה קצרה בתולדות היישוב, אבל קרוב לוודאי שהביטוי **מסורב עלייה** עוד יוזכר ויוזכר. והוא הדין לנרדפו העממי **סירובניק**. ומכאן לתחלופה בלשון העגה - ואיך אפשר להתעלם מן העגה. בשלב מסוים הוספנו את המילה **פּאַס**, ובשלב אחר החלפנו אותה ב**באַסָה**, שדחקה את רגלי **פּאַס** לחלוטין (האם היום יש לכתוב **בעסה** בעי"ן?). בעקבות **להבריז** אין שומעים כמעט **לשים ברז**. ולמותר לדבר על ביטויים שחזו להם עתיד מובטח, ומי זוכר את שם. (זוכרים את **גוֹטָה-גוֹטָה**?)

במבחר נכללו לא מעט מונחים מתחום הבורסה, שהיו עד לפני שנים מספר מין לשון סתרים של חוגים מפוקפקים, וחיידושים של האקדמיה שעדיין לא הוכח שנקלטו קליטה גמורה; גורלן של הרבה מילים הוכרע בהגהה האחרונה.³

ג. הַתְּקֵן. המילון נועד לשקף את העמדה הרשמית בכל הנוגע לתקן, בלי לערב את הדעה האישית של העורכים או את עמדת המדע. התקן נקבע, כידוע, ברוב קולות, לפעמים ברוב זעום, אבל אין לך אלא בית דין שבדורך, ויפתח בדורו כשמואל בדורו. התחום הזה היה נתון כולו להכרעתה של שושנה בהט. על פי עיקרון זה ניקדנו את הערכים לפי ההכרעות האחרונות של האקדמיה, אפילו בניגוד לכל המילונים, כגון בפרשת משקל **פְּעִיל-פְּעִיל (אביק באליף חטופה וכיו"ב)**. את צורות הנקבה והריבוי של **נְהַג** (נו"ן קמץ) קבענו **נהגת** (נו"ן פתח), **נְהַגִּים** (נו"ן סגול) - על טהרת הפונולוגיה הטברנית; אבל לנקבה של **לַח** קבענו **לחה** (למ"ד פתח) ולעבר של **מתמחה** קבענו **התמחה** (מ"ס פתח) - כי כך התקן. לפי חוק במסורת טבריה - שראוי שייקרא "חוק בן-דוד" על שם החוקר שגילה אותו⁴ - לא תבוא גרונית שוויה לפני בג"ד כפ"ית רפה. אף על פי כן ניקדנו **פְּהָדָן** (חי"ת שווא ודל"ת בלי דגש), **שֶׁפָּן** וכיו"ב, כי כך התקן. במקרים מעטים הערנו על הגייה אחרת, כשהתקן סותר מסורת עתיקה, כגון: נסמך הריבוי של **עִיָּקָר** הוא **עִיָּקָרִי**, ומסורת הגייה אחרת **עִיָּקָרִי**.⁵ הנאמנות לתקן אילצה אותנו לקבוע, שהנסמך של **שְׁעָה** הוא **שְׁעָת**, ולא **שְׁעָת**,⁶ ובהתאם לכך לייחס את **שעה** לגזרת ל"י ולא לגזרת ע"ו. למעשה, כל לשון הדורות שקדמו לנו מוארת באור התקן של ימינו. העיקרון הזה טומן סכנה של סילוף פני לשון העבר, והילכנו כאן על הגבול הדק שבין הסינכרוניא והדיאכרוניא. אדגים את הדבר בהרחבת-מה בפועל בעייתו, שכבר נגזר דינו לגניזה - הפועל **טוש**.

עדיין לא נס לחו של השיר המפורסם מימי העלייה הראשונה שחיבר י"מ פינס: "חושו אחים חושו / נרימה פעמינו / **טושו** אחים **טושו** / אל ארץ הורתנו". **טושו** זה מוזר לאוזנינו, וכבר נשמעה סברה שהומצא כדי להתחרז עם **חושו** שברשיה, מתוך התעלמות מן הפועל הוותיק **טוש**, שהוראתו שפשוף או מריחה. לכן יש מקום לעיין ב"תעודת היוחסין" שלו, שמא מוטב להתעלם ממנו. הפועל **טוש** - בהוראת מהירות וכיו"ב - היה נפוץ מאוד בדורות שעברו. אי אברונין מציין, שהדפוסים הרגילים של המקרא⁷ גורסים באיוב ט, כו "כנשר יטוש עלי אכל", "והוא שיבוש גס במקום יטוש, בסִפְלַת כמו יטוס",⁸ "וזוהי שגיאה רגילה בפי סופרים רבים לומר טוש בשין ימנית במקום טוש בסין שמאלית".⁹ אברונין תפס את ביאליק בשגיאה הזאת בשבעה מקומות (למעשה בכל מקום שהפועל הזה מופיע בטקסט מנוקד), כגון בשיר "זוהר": "נטושה, הזכים, אחיכם הנני! / לככר, לככר נשוטה, נפוזה!"¹⁰

הפועל **טוש** (בהוראה זו) נמצא ברוב המילונים של המאה שעברה ושל ראשית המאה שלנו, ובכלל זה מילונו של בן-יהודה, ולא מעט בספרות; והרי דוגמאות אחדות שליקטתי באקראי (מתוך מקורות מנוקדים, כמובן): שי טשרניחובסקי - "הלם ברגליו בכח ברצפה ויעף **ויטש**";¹¹ "טשו חשו מבית אל בית";¹² "ומכנף-ארץ עד כנף-ארץ **יטוש** יחלף";¹³ "ויטש שורה-הפר בזעם".¹⁴

שי בן-ציון - "שאוּן-כנפים **יטוש** יבא";¹⁵ "שמעו הדלפינים **ויטשו** כרצים לפני שר השירה";¹⁶ "שא כנשר, **טוש** כבזק".¹⁷
 יי פיכמן - "טש וחש הוא / ושורק".¹⁸
 פי הילפרין - "ראה הרשלי שהגביר ישב במרכבה, והסוסים **טשו** כנשרים לארך הרחוב".¹⁹

היום ברור למעלה מכל ספק שהנוסח **יטוש** באיוב שם מוטעה, ודפוסי המקרא של דורנו גורסים **יטוש**; וכן מובא, למשל, כבר בקונקורדנציה של מאנדלקרן ובמילונים (אבן-שושן, כנעני ואחרים). לאחר הערותיו של אברונין, שהתפרסמו החל בשנת התרצ"ה, שוב לא היה נאה להניח את טובי הסופרים בטעותם, וביצירות שזכו למהדורות חדשות הוהדר אפוא הכול למהדרין. ועכשיו צא וראה מה עולל לשיר הנ"ל של ביאליק במהדורת התרצ"ג (ואילך): "**נטושה**, הזכים, אחיכם הנני! / לככר, לככר **נטושה**, נפזה!" - לשון נופל על לשון מעין **נטושה-נטושה** ספק בעיניי אם היה מתקבל על אוזנו של ביאליק; ואשר לטשרניחובסקי, ודאי חישב יפה את הצמד "**טשו וחשו**" ב"חתונתה של אלקה", ולא עלה על דעתו שבמהדורת התש"ג (ואילך) ייגרס "**טשו וחשו**". ואין צריך לומר שהוא הדין לשירו של פינס, המובא במילונו של כנעני: "**חושו** אחים **חושו**... **טושו** אחים **טושו**" - בערך **טוש**, בשי"ן שמאלית, כמובן. טוב נעשה שתוקן השיבוש במהדורות החדשות של המקרא, אבל ספק בעיניי אם שירי ביאליק וטשרניחובסקי היו צריכים להידון לתיקון. ואשר לשירו של פינס, השגור בפי כולנו, מוזר למצוא אותו בלשון **טושו**.

קיימנו את הפועל, ורשמנו: "**טש** [טְשָׁה; טֶש, יְטוּש, לְטוּש] מְשַׁפֵּשֵׁף (ספרותי); טֶס, מְמַהר (בהוראה זו בימינו לא-תקני - שיבוש של טֶש)".

ד. כשעלה על הדעת הרעיון הנועז לייצג את הפועל בצורת הבינוני,²⁰ הייתה המטרה תמימה ושימושית גרידא: לפטור את הקורא מן ההתלבטות בחיפוש הערך, או לפטור אותו מחיפוש כפול. כך, למשל, ברור למדי שהמילה **עולה** היא שם גמור בהקשר מעין "נשירה של עולים בדרכם לארץ"; ברור לנו שבמשפט "עשן עולה מעל האופק" **עולה** הוא פועל; קשה יותר להכריע מה דין המילה **עולה** במשפט האומר על פלוני שהוא "כוכב עולה בחוג לספרות". קשה למילונאי להכריע היכן לייצג את ההוראה הזאת, וקשה מקל וחומר למעיין

במילון לנחש היכן למצוא אותה.²¹ ריכוז כל הוראות המילה **עולה** בערך אחד יהיה לתועלת המעיין. להגדרה השמנית יצוין שאפשר לגזור ממנה נקבה וריבוי, ולהגדרה הפועלית יצוין שבהוראה הזאת, נוסף על הנקבה והריבוי, אפשר לגזור ממנה עבר, עתיד וכו'.

מהר מאוד התברר לי שנמצאתי מכוון לתורה דקדוקית, שעיקרה בנוסח התמציתי שבאחד מקונטרסי המסורה מן המאה העשירית ששימשו יסוד למהדורת "דקדוקי הטעמים" של בר-שטראק: "זמן ייפול על שם וייעשה פועל".²² העוקב אחר הספרות הבלשנית יווכח שתורה זו לא נתיישנה כלל, אף על פי שנונחה והוצרכה שיגלוה מחדש, וגם היום המבנה של הפועל כרוך בהכרח שחבוי בו גרעין שמני. תורה זו נקטעה קודם שהגיעה לכלל מיצוי, וקודם שהופקו ממנה לקחים מעשיים.²³ "מילון ההווה" הוא הגואל לתורה הזאת, על כל פנים מצד אוצר המילים.

הארגון של אוצר המילים לפי עיקרון שמני חידד כמה שאלות במבנה המילה העברית. הושם לב שהסיומת **י** (ליצירת שם ייחוס) והסיומת **ות** (ליצירת שם מופשט) משמשות בהגבלות מעטות כל כך, שאת הנגזרים הבנויים על סיומות אלו אפשר לצרף לצורת היסוד שלהן במעמד של ערכי-משנה, כגון: **מחלקה** ← **מחלקתי**; **מעורב** ← **מעורבות**; **ידיד** ← **ידידות**, **ידידותי**, ואפילו **ידידותיות**.

סיומות אלו מצטרפות - לפי הכלל - לצורה שמנית המשמשת לה "נטע" (בז'רגון המקצועי). אמנם יש שה"נטע" אין לו קיום עצמאי, כגון במילים **שְׂמָאֵלִי**, **רְאֲשִׁי**, **אֲגָדִי** (אין בעברית **שְׂמָאֵל**, **רְאֲשֵׁ**, **אֲגָד**); לאלו נקבעו ערכים לעצמם. אבל כעיקרון, מילה בסיומת **י** או **ות** נרשמה בזיקה ל"נטע" שלה. כלל זה חייב אותנו לקבוע ערכים עמצאיים לרשימה של מילים בעלות מבנה מיוחד:

1. מילים (מעטות ביותר) בתוספת אותיות יחס:
 - פְּדָאִי** - מן המילה **פְּדִי** - שנגזרו ממנה **פְּדָאִי**, **פְּדָאִיות**.
 - בְּלַבֵּד** - מן המילה **לַבֵּד**, וזו מן המילה **בֵּד** (שאינן לה קיום עצמאי בהוראה זו) - שנגזרו ממנה **בְּלַבֵּדִי**, **בְּלַבֵּדִיות**, אולי בהשפעת **בלעדי**.
 - מְיָד** - מן המילה **יָד** - שנגזרו ממנה **מְיָדִי**, **מְיָדִיות**.
 - בראשית** - מן המילה **ראשית** - שנגזר ממנה **בראשיתי**.
- וכן מונחי המסורה הארמיים שנכנסו לדקדוק: **מַלְעִיל**, **מַלְרַע** - שנגזרו מהן **מַלְעִילִי**, **מַלְרַעִי**.

והתעלמנו מן המילה **בְּסִדְרִי** ("היא נורא בסדרית"), בשל מעמדה הסגנוני המיוחד.

אגב ייאמר שהתעלמנו מן הפועל **להתברגז**, שמתבקש ממנו ערך עצמאי

למילה **ברוץ** (על משקל **בדולח**), כי **להתברגז** הוא בגדר מנייריזם שלא ראינו לייצגו במילון.

2. ערכים מילוניים שצורתם פועלית:

נוציא מן החשבון שמות של תפילות על פי נוסח הפתיחה שלהן וכיו"ב, כגון **שמע**, **יזכור**, **תשליך**, ונשארה לנו המילה **ייתכן**. היא הובאה במילון כערך לעצמו לא בזכות עצמה, שהרי היא פועל לכל דבר: "ייתכנו גשמים", "תיתכן נסיגה", וכיו"ב. אף לא מפני שהיא משמשת בהוראה זו רק בעתיד זכתה לערך בפני עצמו. בהוראה זו היא רשומה בערך **נתכן** (ההווה שלה, כפי שמתבקש מעקרון העריכה שננקט). היא הובאה בערך לעצמו בגלל המילה **ייתכנות** שנגזרה ממנה.

תצורה זו נדירה ביותר בסגנון ה"רגיל"; אחים ל**ייתכנות** הם התארים **לא-יוצלח** (בנקבה **לא-יוצלחית**) ו**בלתי-יאומן** ("דברים בלתי-יאומנים" שבפי כתבי ספורט).

על המעמד הלא-תקני של **לא-יוצלח** יעיד התרגום של "אלף לילה ולילה" ליוסף יואל ריבלין:

...וילד זה < כלומר על-אל-אדין > היה מנערותו ריקא **ולא-יוצלח**...
< אני מדלג על פסקאות אחדות > ושמעתי, מלך הזמן, שעל-אל-אדין
כשהגיע לגיל חמש-עשרה, בשעה שהיה יושב ביום מן הימים ברובע
העיר משחק עם הילדים **אשר לא יצלחו**, הגיע דרוויש מערבי...

במקום **לא-יוצלח** בהופעל, ובריבוי **לא-יוצלחים** (הצפויים בסגנון לא מליצי ביותר), ריבלין נוקט **לא-יוצלח** (במקף!) בקל, ובריבוי **אשר לא יצלחו**.²⁴

אני חייב לציין, שהאופי השמני של המילון אינו מלמד על כפירה במהות השורש. אדרבה, ב"מילון ההווה" השורש נוסף על ההגדרה של כל ערך וערך, ודין אחד לבינוני ולאשר איננו בינוני, באשר השורש הוא חלק במידע על תוכן המילה. אלא שהשורש לא הועמד כעיקרון של ארגון הערכים. מכל מקום, בדרך זו עקפנו את שיטת הכלאיים המביאה את הפעלים לפי שורשם - כלומר לפי יסוד מופשט - ואת שאר הערכים לפי צורתם המוחשית.

יש להדגיש: דרך זו של ארגון הערכים אינה מתחייבת מעקרון הבינוני, אלא מתפקידו השימושי של המילון. אין שום מניעה שהבינוני ייצג את הפועל במילון שיערך לפי שורשים, כשהערך ייבנה במדרג פנימי: השורש (היסוד המופשט) בראש, ולמטה ממנו הערכים המוחשיים, לפי סדרם באלף-בית, או לפי משקלם, או כשהפעלים (בצורת ההווה, כמובן) קודמים לשאר הערכים, או בכל דרך שתיראה לעורך.

יש כאן חומר מחשבה גם למפעל המילון ההיסטורי.

הערות

1. ראה ב' פישלר, לשוננו לעם מד (התשנ"ג), עמ' 88-92.
2. שם, עמ' 83-87.
3. ראה עכשיו רשימתי "טוּזיג או לא טוּזיג - זו השאלה", לשוננו לעם מו (התשנ"ה), עמ' 71-74.
4. "גרונית לא תמצא בשווא מרחף לעולם, לפי גרונית הראויה להינקד בשווא מרחף ניקודה חטף", יי בן-דוד, לשוננו מג (התשל"ז), עמ' 239.
5. ראה יי ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים התשמ"ה, עמ' 966, ושם הערה 24.
6. ראה ייבין שם עמ' 758 ושם הערה 24.
7. כגון מקראות גדולות תר"ך-תרכ"ו, ולפחות למן דפוס אמסטרדם תי"ג (1653).
8. הארות והערות לתרגום דון קישוט > לח"נ. ביאליק <, מחקרים בלשון ביאליק ויל"ג, תל-אביב התשי"ג, עמ' 200.
9. שם, עמ' 71. במהדורות הרזוחות של התנ"ך יש כמה חילופי שייך/שייך, כגון קימוש-קימשונים / קימוש-קימשונים, נשא / נשא (במקום אחד בדברי הימים ב), ובשמות הפרטיים שלמי / שלמי, שראצר / שראצר, מכמש / מכמש.
10. שם, וכן בעמ' 200 ובעמ' 342.
11. "חתונתה של אלקה", כל שירי, ירושלים התרצ"ז, עמ' תקטז.
12. שם, עמ' תקיז.
13. "האדם אינו אלא", שם, עמ' רטז.
14. עלילות גלגמש, ורשה התרפ"ד, עמ' 51.
15. "רחלי", כל כתבי, תל-אביב התשי"ט, עמ' שנג.
16. "הלויים", שם, עמ' שסא.
17. שם, עמ' שסה.
18. "רוח בגוי", על פי צ' בינדר (עורכת), מיטב השיר לגן², תל-אביב 1972.
19. חכמי חלם, תל-אביב [התרצ"ז?], עמ' 149.
20. ראה מאמרי "מה בין מילון מדעי למילון שימושי", בלשנות עברית חפ"שית 24 (התשמ"ז), עמ' 71-72.
21. למרבה התמיהה, הועלה ספק אם המשתמש במילון (במילון "מן השורה") "אכן נאלץ להכריע בהבחנה הנדונה לפני שהוא ניגש למילון" (ראובן מירקין, לשוננו לעם מו [תשנ"ו], עמ' 146). ספק כזה חסר כל מובן. (נוסף בהגהה.)
22. לייפציג 1879, סעיף 36.
23. ראה שם (לעיל הערה 20), עמ' 73.
24. את לא-יוצלה הבלענו בערך מוצלח - מעשה פשרה - שלא רצינו לדחות אותו לחלוטין וגם לא לכבד אותו בערך לעצמו, ואילו הביטוי בלתי-יאומן לא יוצג כלל במילון. ושמה עוד נימלך לקראת המהדורה הבאה.